

ОСОБИСТОСТІ, ЯКІ ТВОРИЛИ ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕК НАУКОВИХ УСТАНОВ НАН УКРАЇНИ

Галина СОЛОДЕНКО,

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ORCID 0000-0002-1326-0034

Анотація. У статті висвітлюється діяльність бібліотекарів НАН України, які своєю невтомною працею забезпечили становлення та розвиток академічних бібліотек. Згадується про перших бібліотекарів-науковців: К. М. Антонович-Мельник, О. О. Грушевську, М. А. Бик, Є. О. Дзбановського. Представлена діяльність завідувачів академічних бібліотек О. П. Сно, П. І. Тиховського, О. С. Шур'ян, Л. П. Мостицької, Є. Г. Кузнецової, Д. С. Пшеничкової та інших.

Ключові слова: історія бібліотеки наукової установи, бібліотекарі-науковці, репресовані бібліотекарі, завідувач академічної бібліотеки.

Вступ. Серед багатьох видань, що інформують про діяльність широкого кола бібліотекарів різних систем і відомств, важливим та необхідним для дослідників є «Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець ХІХ ст. – 1941 р.) : матеріали до біобібліографічного словника» [1]. Словник репрезентує біографічні довідки співробітників просвітянських, університетських наукових, публічних, сільських та дитячих бібліотек – як знаних бібліотекознавців – розробників теорії, історії, методики та організації бібліотечної справи, так і пересічних бібліотекарів, імена яких були встановлені за архівними джерелами та за згадками в опублікованих документах. Працівники бібліотек наукових установ НАН України (у ті часи було створено 21 бібліотеку) у виданні представлені досить невеликою кількістю людей – 43 особи. Переглядаючи матеріали словника, виникає бажання більш детально ознайомитися з історіями бібліотек, зокрема, дослідити які непересічні особистості присвятили їм своє життя, адже без глибоких знань про

минуле бібліотек важко визначити їхнє майбутнє, як неможливо, не знаючи минулого своєї професії і діяльності своїх попередників стати справжнім бібліотекарем-професіоналом.

Основна частина. У бібліотеках Академії наук першими бібліотекарями працювали (здебільшого нештатними, без спеціальної бібліотечної підготовки, в тяжких умовах та за символічну платню) наукові співробітники академічних установ. Вони приймали, обліковували, організовували фонди, обслуговували вчених, готували бібліографічні видання, паралельно займаючись науковою діяльністю як наукові співробітники Академії. Так, Катерина Миколаївна Антонович-Мельник, історик, археолог, громадський діяч працювала бібліотекарем бібліотеки ім. В. Б. Антоновича Історико-філологічного відділу Академії; історик Ольга Олександрівна Грушевська – постійний співробітник бібліотеки Історико-філологічного відділу ВУАН (1925–1927), працювала старшим бібліотекарем Інституту хімічної технології ВУАН (з 1931 р.); письменниця Наталія Данилівна Романович-Ткаченко – постійний співробітник читальні бібліотеки ім. В.Б. Антоновича Історико-філологічного відділу ВУАН (1920–1923), старший бібліотекар Всенародної бібліотеки України (1931–1933); математик Марія Аронівна Бик – бібліотекар Комісії вищої математики ВУАН (1927–1928), бібліотекар Інституту математики ВУАН (1930–1935); філолог, науковий співробітник Євген Олександрович Дзбановський у 1921 р. – завідувач бібліотеки Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка при ВУАН, у 1935 р. – завідувач бібліотеки і науковий бібліограф Інституту історії матеріальної культури, у 1944 р. – завідувач бібліотеки і архіву Інституту археології [4, с. 606, 612, 631]. Цей літопис трудової діяльності людей, серед яких чимало видатних представників науки, культури, літератури, політичних та громадських діячів, які пов'язали своє життя з бібліотеками, потребує ще детального вивчення та гідного представлення в науковому та бібліотечному середовищі.

Діяльність з дослідження історії бібліотек та їхніх бібліотекарів стала можливою внаслідок демократизації суспільного життя в 90-ті роки ХХ ст., введення в науковий обіг нових архівних матеріалів, створення ґрунтовної документної бази, публікації низки тематичних та ювілейних збірників наукових установ, в яких вклад окремих особистостей у становлення та розвиток бібліотек знайшов достойне поцінування.

Першим виданням, що висвітлює історію бібліотек системи НАН

України, інформує про діяльність директорів установ і засновників бібліотек, є збірник наукових праць Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, випуск 15 «Бібліотеки Національної академії наук України: історія і сучасність» [3]. Даний збірник статей, підготовлений працівниками відділу бібліотекознавства НБУВ, подає відомості про час заснування бібліотек, літературу, яка становила ядро фонду бібліотеки, про вчених, колекції яких зберігаються в бібліотеках, завідувачів і співробітників бібліотек, внесок кожного в становлення певних напрямів діяльності книгозбірень.

Засновником та першим директором Українського науково-дослідного геологічного інституту був академік Павло Апполонович Тутковський, один з найвидатніших геологів-дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст., який опікувався створенням бібліотеки, передав до неї власне книжкове зібрання та залишив помітне місце в історії української бібліографії. Першою завідувачкою бібліотеки Геологічного інституту була донька П. А. Тутковського Ольга Павлівна Сно, широко освічена людина, письменниця, автор трьох книг оповідань: «Рассказы», «Город мертвых», «Лики любви». Завдяки їй у бібліотеці запроваджено абетковий та систематичний каталоги за науковою системою. Крім того, Ольга Павлівна склала повну бібліографію геології України на всіх мовах з найдавніших часів до 1901 року. До журналу «Україна» вона подавала бібліографічні відомості про геологію України за останні роки. О. П. Сно була великим знавцем геологічної літератури України й часто допомагала своїми порадами науковим співробітникам та аспірантам Геологічного інституту. У післявоєнний період тривалий час завідувачками бібліотеки були В. М. Долгова та Т. М. Осьмак, які, продовжуючи традиції своїх попередників, підготували низку бібліографічних робіт з геології України та біобібліографій українських учених.

Перших бібліотекарів наукових установ, справжніх ентузіастів своєї справи, торкнулися і чисельні реорганізації, що відбувалися в Академії у зв'язку з переорієнтацією її діяльності відповідно до завдань соціалістичного будівництва в країні, основних напрямів ідеологічної політики партії й держави. Так, згідно з «Протоколом засідання комісії по чистці апарату ВУАН 6 серпня 1930 р.» було знято з роботи «... як колишню поміщицю, що була заховала свій соцстан в минулому...» з заборonoю займати будь-які посади в радянському кооперативному та громадському апараті завідувачку бібліотеки Інституту технічної механіки Н. М. Караваєву. За «...безпорядок, хаос в бібліотеці, за за-

ховування бібліотек білоемігрантів, погромницької літератури зняти з посади зав. бібліотекою I Відділу (Історико-філологічного) Академії К. М. Антонович» [2, с. 122].

Репресивних заходів і засуджень зазнало ціле покоління української інтелігенції та громадських діячів, велика когорта перших бібліотекарів наукових установ НАН України. Бібліотекар бібліотеки Бориса та Марії Грінченків, Постійної комісії для складання словника української живої мови ВУАН (1920, 1922–1927) Андрієвська Ольга Трохимівна була засуджена до вищої міри покарання – розстрілу; Заглада Ніна Борисівна – бібліотекар, старший бібліограф Київської книжкової палати (з 1919), завідувачка відділу аркушівок та україніки бібліотеки УНІКУ (1923–1928), постійний науковий співробітник Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка ВУАН (з 1923) заарештована та засуджена до розстрілу. Онищук Антін Іванович – бібліотекар, завідувач архівно-бібліотечного відділу Музею антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка при ВУАН (з 1921), старший науковий співробітник, завідувач бібліотеки Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (1925–1937), секретар Етнографічної комісії ВУАН засуджений до розстрілу. Степан Гнатович Борисенко – історик права, професор юридичного факультету Київського інституту народного господарства (1930), завідувач бібліотеками I та II Відділів ВУАН (1930–1932), тимчасово (1931–1933) виконуючий обов'язки керівника всієї бібліотечної справи ВУАН, завідувач відділу книгосховища БАН (1933–1935) був звинувачений у контрреволюційній діяльності, засуджений до розстрілу.

Незважаючи на політичні репресії та переслідування, примусове відсторонення кадрових фахівців від роботи, бібліотекарі 1930-х років продовжували працювати для розбудови української бібліотечної справи, продемонстрували нам зразки стійкості та відданості своїй професії.

Становлення бібліотеки Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка пов'язане з першим бібліотекарем, науковцем, керівником аспірантських семінарів з польської літератури та української усної народної творчості, неординарною особистістю, якого співробітники називали патріархом українського бібліотекознавства, знавцем різних книгосховищ, архівів та бібліографій Павлом Івановичем Тиховським. Він був однією з найпомітніших постатей в історії бібліотеки, літературознавець, фольклорист, вчений-джерелознавець, який поєднував власне бібліотечну роботу з різноплановими архівними та дослідницькими пошуками. Організатор та перший керівник

бібліотеки Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка, який відкрив і опублікував рукописи українського поета-перекладача О. О. Навроцького. Завдяки йому відбулося інтенсивне зростання фонду бібліотеки та збереження цінного архіву О. О. Навроцького. У 1930-х роках, коли із бібліотек масово вилучалися книжки заборонених репресованих письменників, бібліотека Інституту продовжувала функціонувати, зберігши чималу частину заборонених видань у складі спеціальних фондів обмеженого користування. Репресії не обминули й самого П. І. Тиховського: його було звільнено з інституту й позбавлено всяких засобів до існування; готовий до неминучого арешту, він уник його лише завдяки своїй хворобі та смерті.

До бібліотечних фахівців установ Академії 20–30-х рр. можна повною мірою віднести слова першого директора ВБУ С. П. Постернака: «...треба було великих сил і великої любові до бібліотеки, щоб продовжувати в ній працювати, віддавати їй цілий робочий день, не дивлячись на ... жажливі умови праці. І ось на фоні цих умов особливо яскраво виступає відданість бібліотеці більшості сучасного персоналу, який не кинув бібліотеки навіть в найтяжчі часи, оддаючи їй багато сил, здоров'я і нічого майже від неї не одержуючи...» [5, с. 49].

Продовжуючи традиції засновників бібліотек, їхні наступники, працівники 1940–1950-х років попри складні фінансові, організаційні та побутові умови прагнули зберегти фонди бібліотек під час Другої світової війни. Бібліотечні фонди наукових установ в роки війни частково були вивезені до Уфи, а значна частина тих, що залишились на окупованій території, була вивезена до Німеччини або ж пошкоджена. Величезних зусиль для відновлення бібліотеки свого часу доклала завідувачка бібліотеки інституту клінічної фізіології (нині Інститут фізіології імені О. О. Богомольця) Ольга Сергіївна Шур'ян, яка працювала на цій посаді з 1932 по 1963 рр., безпосередньо займалася становленням роботи, організацією фонду бібліотеки від самого її початку, а також поновленням фонду та відродженням роботи після окупації Києва. Це була інтелігентна людина енциклопедичних знань, великий патріот Інституту. З 1933 по 1964 рр. працювала в бібліотеці і бібліотекар-референт Тамара Миколаївна Столярова, якою було закладено основу довідково-бібліографічного апарату бібліотеки. Володіючи чотирма мовами, вона, крім бібліотечної роботи, здійснювала переклади з іноземних мов для наукових співробітників. Продовжувала організацію та наповнення довідкового апарату бібліотеки бібліограф Маргарита Василівна Філатова, яка стала до роботи в повоєнний рік і

працювала в бібліотеці до 1982 року.

Визначальним чинником становлення та розвитку бібліотечної галузі є досвідчені фахівці. Працівники бібліотек наукових установ з 30- та 40-річним стажем досконало знали тематику досліджень – це їх невтомною працею створювались і примножувались книжкові зібрання (часто – унікальні), ядро фондів яких становили зібрання і колекції відомих вчених.

Серед бібліотечних працівників наукових установ НАН України слід відмітити завідувачку бібліотеки Інституту мовознавства Людмилу Павлівну Мостицьку, яка 30 років свого життя віддала справі формування фонду. Л. П. Мостицька прекрасно знала потреби наукового колективу і намагалась найповніше задовольнити їх, комплектуючи фонд. Випускниця Інституту іноземних мов вона досконало знала англійську і німецьку мови, багато часу проводила у відділі комплектування іноземною літературою ЦНБ АН України, відшукуючи із тисяч назв потрібну для інститутської бібліотеки книгу. Вона переглядала приватні бібліотеки відомих учених, викладачів вищих навчальних закладів, письменників, не пропускала жодної нагоди придбати чи одержати в дарунок книгу для бібліотеки. Дбайливо відносились до пошкоджених видань, все, що можна було зберегти, оправити, підремонтувати, залишалось у фонді. До цього залучались співробітники Інституту, вони охоче ремонтували книги на суботниках і в санітарні дні бібліотеки. Ризикуючи своєю посадою, вона приховала чимало літератури, яка підлягала знищенню за вказівкою Головліту. Наслідком активної бібліографічної роботи стали її публікації: Н. Ф. Королевич, Л. П. Мостицька «Бібліографія наукових праць І. К. Білодіда. До 60-річчя з дня народження» (У кн.: «Лексикологія та лексикографія» (Київ, 1966); Л. П. Мостицька «Огляд іноземної літератури бібліотеки Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР з надходжень 1964–1968 рр.» (У кн.: Інформаційні матеріали Наукової ради з проблем «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй» (вип. 9, Київ, 1970) та ін.

Більше 30 років (1957–1991) працювала в бібліотеці Інституту історії України НАН України Єва Григорівна Кузнецова, яка пройшла шлях від бібліотекаря початківця до завідувача. Автор 33-х бібліографічних видань, Єва Григорівна досконало володіла бібліографічним описом документів, була добре обізнана й швидко орієнтувалася у методиці складання науково-допоміжних бібліографічних покажчиків, професійно займалася редагуванням ба-

гатьох матеріалів. Під її керівництвом та за її участі працівники бібліотеки укладають покажчики праць, які видавав Інститут: систематичні покажчики «Українського історичного журналу» за 1957–66 (1968); 1967–76 (1982); 1977–86 (1987); «Історія України в збірниках документів і матеріалів» (1967), «Українська РСР у міжнародних відносинах у післявоєнний період» (1968), «Бібліографія історії Великої Вітчизняної війни на Україні»; бібліографічні – «Радянські видання документів і матеріалів з історії України (1917–1968)» (обидва – 1970); «Публікації співробітників Інституту історії АН УРСР», «Історична періодика на Україні в радянський час» (обидва – 1971) та інші.

Серед особистостей, що творили історії бібліотек наукових установ НАН України, слід відзначити діяльність Діамари Степанівни Пшеничкової, яка понад 40 років завідувала бібліотекою Інституту електрозварювання імені Е. О. Патона. Непересічна особистість, людина з прогресивними поглядами, вона завжди була готовою до впровадження інновацій, організовувала фахівців на розроблення нових напрямів діяльності бібліотеки. Заслугою Діамари Степанівни стало те, що колектив бібліотеки одним із перших розпочав впроваджувати автоматизацію бібліотечних процесів, створювати проблемно-орієнтовані бази даних, видавати бібліографічні покажчики, працювати з зарубіжними базами даних для забезпечення інформування фахівців установи.

Професіонал за освітою, Д. С. Пшеничкова велику увагу приділяла формуванню фонду бібліотеки, свого часу налагодила міжнародний книгообмін з країнами близького та далекого зарубіжжя, забезпечила надходження до фонду бібліотеки всієї профільної літератури з питань електрозварювання. Д. С. Пшеничкова стала упорядником 27 бібліографічних покажчиків, обсягом понад 2800 сторінок. Зокрема, це: покажчик «Електроннолучевая сварка. Часть 1» 1975 р. із ретроспекцією 1958–1974 рр., 1008 назв; бібліографічний покажчик «Сварка цветных металлов. Часть 1: Сварка легких металлов и их сплавов» 1982 р. за період 1978–1981 рр. на 737 назв та ін.

Нерозривно пов'язані з історією формування бібліотек академічних інститутів (археології, геохімії, мінералогії та рудоутворення електрозварювання, зоології, історії України, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, металофізики, органічної хімії, проблем матеріалознавства, фізико-хімічного, філософії, фізико-технологічного металів та сплавів) імена завідувачів бібліотек К. С. Корнієнко, В. П.

Секретної, Д. С. Пшеничничкової, Н. М. Рибінцевої, Є. Г. Кузнецової, Є. Л. Гаврилук, Л. М. Шевченко, Т. І. Гребеннікової, С. В. Сотниченко, Н. С. Пивоварової, Л. Т. Іваненко, О. М. Гребельник. Закладені ними традиції високого професіоналізму, відповідальності успішно продовжили у 1980-ті роки Л. Ф. Джур (Інститут фізики), В. В. Редіна (Інститут біохімії), Л. Ф. Перехрест (Інститут електродинаміки), Т. І. Біатова (Інститут молекулярної біології і генетики), Н. Г. Никитюк (Інститут ботаніки), Л. Ф. Мандрик (Інститут теоретичної фізики), Т. Є. Чарупа (Інститут металофізики), І. І. Панських (Державний природознавчий музей).

Висновки: Становлення мережі академічних бібліотек невіддільне від організації та розвитку системи наукових установ НАН України, діяльності відомих учених та науковців, а головне – фахівців бібліотек, які своєю невтомною працею забезпечували комплектування фондів, врятування книжкових колекцій і зібрань, створювали довідковий апарат книгозбірень, налагоджували міжнародний книгообмін, готували бібліографічні та біобібліографічні видання.

Діяльність бібліотекарів наукових установ НАН України, аналіз їхніх здобутків та досягнень ще потребує свого активного та всебічного дослідження. Попри вихід низки видань після здобуття Україною незалежності та до сторіччя діяльності НБУВ, ще залишається багато білих плям і незавершених біографічних досліджень, які б представляли як бібліотекознавців – розробників теорії, методики та організації бібліотечної справи, так і бібліотекарів – практиків, завдяки яким було створено у наукових установах НАН України і нині функціонує 95 бібліотек. А видання «Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.) : матеріали до біобібліографічного словника» потребує свого продовження у наступних випусках.

Література:

Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.) : матеріали до біобібліографічного словника / авт.-уклад. Л. В. Гарбар ; редкол. Л. А. Дубровіна (голова) та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2017. 616 с.

Інформація Комісії з чистки апарату ЦК КП(б) про результати роботи [11 жовтня 1930 р.]. Історія Національної академії наук України 1929–1933 : документи і матеріали. Київ : НБУВ, 1998. 542 с.

Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Бібліотеки Національної академії наук України : історія і сучасність / Нац.

б-ка України імені В. І. Вернадського ; редкол. О. С. Онищенко (голова) та ін. Київ, 2006. Вип. 15. 365 с.

Співробітники ВУАН (1924–1928). Історія Національної академії наук України 1924–1928 : документи і матеріали. Київ : НБУВ, 1998. 762 с.

Постернак С. П. Всенародна бібліотека України при Українській Академії наук ВУАН. Київ : Друк. ВУАН, 1923. 62 с.

PERSONALITIES WHO CREATED THE HISTORY OF LIBRARIES OF SCIENTIFIC INSTITUTIONS OF THE NAS OF UKRAINE

Halyna Soloidenko,

Ph.D. in Historical Sciences, Senior Researcher Associate, Leading Researcher Associate, department of scientific and methodical work, Institute of Library Science,

Vernadski National Library of Ukraine ORCID: 0000-0002-1326-0034

Annotation. The article highlights the activities of the librarians of the National Academy of Sciences of Ukraine, who with their tireless work ensured the formation and development of academic libraries. Mention is made of the first academic librarians: K. M. Antonovych-Melnyk, O. O. Hrushevska, M. A. Byk, E. O. Dzbanovskyi. The activities of the heads of academic libraries O. P. Sno, P. I. Tikhovskiy, O. S. Shuryan, L. P. Mostytska, E. G. Kuznetsova, D. S. Pshenichnikova and others are presented.

Key words: *histories of libraries of scientific institutions, librarians-scientists, repressed librarians, heads of academic libraries.*